

П. Ю. Саух (Житомир)

«Люди були створені для того, щоб їх любили, а речі були створені, щоб ними користувалися. Світ у хаосі тому що усе навпаки».

(Далай-лама XIV)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ В СИСТЕМІ ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ

У статті обґрунтовується нова архітектоніка полікультурної освіти, центром якої є життєдайна парадигма особистості, пронизана принципами толерантності. У зв'язку з цим виокремлюються п'ять найважливіших методологічних стратегій полікультурної освіти, які виступають її орієнтирами й живильним джерелом гармонії людського й культурного багатоманіття.

Окреслені нагальні проблеми реалізації проекту полікультурної освіти в Україні, які заважають гармонізації суспільного життя та процесам міжкультурного діалогу і взаєморозуміння.

Ключові слова: *толерантність, полікультурна освіта, культурно-історична пам'ять, культурно-історичний нарцисизм, демократично-егалітарна політика.*

Сьогодні, як ніколи раніше, постає актуальною Декларація принципів толерантності, схвалена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року. Початок ХХІ століття ознаменував себе локальними війнами, руйнівними революціями, міжнародним тероризмом та мільйонами біженців. Іноді створюється враження ніби водночас вирвалось зовні те, що довго накопичувалося і акумулювалося – енергія злості і ненависті до всього несхожого, до людей, які розмовляють іншою мовою, сповідують іншу релігію, керуються іншими життєвими принципами та іншою системою цінностей. Нетерпимість й насильство стали методом практичної дії, яка обумовлює безладдя і хаос, різні форми деградації людини. Зрозуміло, що протистояти цій руйнівній силі може лише ідея ненасильства й толерантності, яка ґрунтується на визнанні свободи кожної людини, й разом з тим – пов'язаності усіх людей у добрі й злі. Її практична реалізація, не в останню чергу, залежить від виховання й освіти. Невипадково в численних документах ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи акцентується, що однією із найважливіших функцій сучасної освіти – є завдання навчити людей жити разом, допомогти їм перетворити зростаючу взаємозалежність держав і етносів в усвідомлену солідарність. З цією метою освіта має сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила своє коріння і тим самим могла визначити власне місце, яке вона посідає у світі, а з іншого – прищепити їй шанобливе й толерантне ставлення до інших культур.

Але слід відверто сказати, що незважаючи на важливість проблеми та розробленість її окремих аспектів у світовій педагогічній теорії і практиці до сьогодні не існує якоїсь цілісної концепції полікультурної освіти. Хорватський культуролог Саніна Драгоевич, підсумувавши напрацювання з проблем міжкультурної взаємодії суб'єктів освітнього процесу, зазначає, що сьогодні у світі існує принаймні чотири основних концепції полікультурної освіти:

(1) *Власне мультикультуральна освіта*, яка зосереджує увагу не на міжкультурному обміні та взаємовпливі, а на збереженні культури існуючих етнічних меншин;

(2) *інтеркультуральна освіта*, спрямована на забезпечення активного, позитивного діалогу культур, їх взаєморозуміння та взаємозбагачення;

(3) *транскультуральна освіта*, що орієнтується на систему цінностей, яка формується на наднаціональному (транснаціональному) рівні;

(4) *культурплюралістична освіта*, стрижневою ідеєю якої є повага і підтримка усіх існуючих у суспільстві культурних потреб та способів життя (не лише культур етнічних, мовних, релігійних, а й регіональних, корпоративних, статевих тощо) [1].

Кожна із цих концепцій переслідує благородну мету, але жодна не спроможна повною мірою забезпечити реалізацію архіважливої формули сучасності: «єдність світу та розмаїття культур». Адже успішність її вирішення багато в чому залежить від того, наскільки вдало формується баланс між полюсами цієї формули. Чому я так вважаю? *По-перше*, в більшості із цих концепцій культурна ідентичність неминуче співвідноситься із національною ідентичністю. Тут нація потрапляє в тенета транснаціональності або ультра національності, а культура – в ситуацію полікультурності, що обумовлює обмеженість цих концепцій. *По-друге*, поза увагою в них залишається те, що ідентичність сьогодні характеризується значною динамічністю, множинністю й контекстуальністю. Сьогодні відбувається, так би мовити, «ускладнення механізмів ідентифікації» [2, с. 41]. Ідентичність це не властивість, притаманна людині від народження, а *процесуальність і свобода індивідуального вибору*. А це означає, що успішною може бути така концепція полікультурної освіти, яка ґрунтується на впровадженні *ідей поваги до кожного індивіда як самоцінності*. Глобальна культура і культура трайбалізму, на концептуальних засадах яких побудовані існуючі концепції, неспроможні подолати нелюбов до інакшості, бо не сповідують цінності окремого індивіда як найвищої земної цінності. «Глобалізм і трайбалізм – справедливо зауважує Бенджамін Барбер – розривають сучасний світ» [3, с. 432].

Архітектоніка полікультурної освіти має бути побудованою на *антрополого-культурологічній матриці*, яка спрямовує освітній процес на діалог з культурою людини як її творцем і суб'єктом, здатним до культурного саморозвитку. Сучасна людина знаходиться на «межі» культур, взаємодія з якими вимагає від неї діалогічності, розуміння, поваги до культурної ідентичності інших людей. І йдеться тут не про етнічні групи, нації, релігії, а про конкретних їх представників. Адже не важко зрозуміти, що дружать не народи, а люди, які їх репрезентують. Тобто, сучасна модель полікультурної освіти має бути спрямованою на людину і орієнтована на культуру, бути культурологічною. Її мета – людина, яка пізнає й творить власний культурний світ шляхом діалогічного спілкування із внутрішнім і зовнішнім культурним середовищем. Міжкультурна комунікація, побудована на цій життєдайній основі, зумовлює особливе комунікаційне поле смислового перетину. У процесі спілкування з «Іншим» і його культурою проявляється взаємодія індивіда із соціально певними ролями, цінностями, нормами і звичаями, установками та очікуваннями, які особистість повинна вибирати і репродукувати щоб досягти ідентичності в складному процесі взаємного визнання. Соціальний запас знань, отриманий людиною в процесі міжкультурної комунікації, виступає умовою прийняття і розуміння «Іншого», спілкування з ним та надає в її розпорядження схеми типізації, необхідні для більшості щоденних справ повсякденного життя, і як наслідок, обумовлює формування її особистісного «Я» на основі балансу між індивідуальною й громадянською ідентичністю. Звісно, це в жодному випадку не деформує національної ідентичності.

А це означає що модель полікультурної освіти має ґрунтуватися, *по-перше*, на принципах діалогічності, відкритості і толерантності. Сьогодні ми маємо навчити людину цінувати багатоманіття культур й здійснювати це радше шляхом *діалогу*, аніж *синтезу*, в якому прихована небезпека втрати можливостей для їх подальшого розвитку. А головне, через діалог ми отримаємо можливість здійснювати реальну взаємність, і разом з тим маємо можливість уникнути «панування – підкорення» (Ж. Дерріда), негативні наслідки якого є такими очевидними сьогодні. *По-друге*, вона має спиратись на особистісно-центричний принцип, який орієнтує не на штучну консервацію способу життя того чи іншого народу, а дає кожному індивідові (а не тільки народові загалом) право на вільне культурне самовизначення. Культура чим далі, тим більше розвиватиметься у напрямку вже не стільки національних, скільки індивідуальних відмінностей та особливостей, що живляться культурними надбаннями усіх народів світу. Хоч би як комусь не хотілось сьогодні расової,

культурної чи релігійної «чистоти», ми приречені у майбутньому жити в «єдиному домі», заклавши фундамент життєдайного міжкультурного співіснування.

Для того щоб ця модель полікультурної освіти була життєдайною, вона має будуватись, на моє переконання, на таких, принаймні п'ятьох важливих методологічних стратегіях. *Перша: опертя на націоконсолідуючі цінності.* Розуміння цінностей різними етнічними групами може відрізнятись і часто досить суттєво. Але в тканині духовності, як відомо, завжди існують значущі для усіх цінності, які не тільки не викликають суперечностей між представниками різних національностей, а й знаходять серед них розуміння і підтримку. Такими націоконсолідуючими цінностями, мають бути саме ті, в яких стверджуються визначальні для більшості загальнокультурні цінності як, наприклад, відраза до несвободи, захист гідності і прав кожної людини, прагнення до самореалізації тощо (які, до речі не піддаються часовій ерозії). Лише на цій основі можуть вибудовуватись механізми смислової доповнювальності, взаємного обміну цінностями й порозуміння. Від ефективності реалізації яких залежить здатність людства стати дійсною людською спільнотою, об'єднаною не лише спільністю глобальних небезпек, але й спільністю солідарних дій і спільним смисловим полем, яке можна було б назвати *глобальним світоглядом*, в основі якого лежала б толерантність як гармонія в багатоманітті.

Другою методологічною стратегією полікультурної освіти має стати *критично-аналітичне відношення до культурно-історичної пам'яті* як репрезентативної форми дійсності. Культура як світ нашого існування пронизана пам'яттю, що органічно вплітається в тканину сучасності. Будь-яка соціокультурна трансформація (а саме таку ми переживаємо сьогодні) пов'язана зі зверненням до минулого. Кожне таке звернення збагачує сучасність, по-своєму розуміє її, формуючи необхідне підґрунтя для руху вперед. Звернення кожного народу до свого національного минулого, якщо воно не було зумовлене прагненням відмежуватись від інших народів та їх культурного досвіду, було плідним, оскільки збагачувало, урізноманітнювало, розширювало його власні культурні обрії. Але не слід забувати, що некритичний й занадто прискіпливий погляд в глибини історії часто-густо негативно впливає на процес міжкультурної взаємодії, «створює умови для деформацій історичної пам'яті та спокуси для відповідних національно-культурних манівців» [4, с. 140]. Надмірне захоплення минулим, його ідеалізація, спроба будувати життя в стилі «Future in the Past» (майбутнє в минулому) є небезпечною політико-культурною стратегією.

Третьою цінною методологічною стратегією полікультурної освіти має бути *викорінення культурно-етнічного нарцисизму*, який обумовлює культурно-освітню ізоляцію. Нажаль більшості сучасних концепцій полікультурної освіти (що практикуються) є характерною, так би мовити, західна політкоректність, якій властива консервація «колоніального погляду білої більшості» [5, с. 123]. Мені здається, що ця політкоректність несе дуже репресивну домінанту нав'язування певних стандартів. Ключова метафора цих стандартів – це метафора не *Іншого*, а метафора меншин. Меншинами ніби милуються. А це милування і є консервуванням, воно тісно пов'язане із нарцисизмом. Нарцис не бачить іншого, існують лише його проєкції, проєкції його власної культури. В ефективній освітній взаємодії важливо розуміти, бачити і чути не меншого, а *Іншого*. Якщо ми не бачимо *Іншого*, тоді культивуються умови для продукування центру і периферії. На цій основі не може бути ефективної полікультурної освіти. Сьогодні *Інші*, до цього часу не домінуючі або ж маргіналізовані культури домагаються рівноправного місця за круглим столом світу. Вони амбітні і динамічні, мають сильно розвинуте почуття власної гідності і власної цінності. Незважаючи на те, що різні культури мають далеко не однакові можливості за впливом, кожна із них не бажає, щоб її просто терпіли. Будь-яка культура розглядає свої базові цінності як універсальні (якщо вона перестане це робити, то просто зникне як самостійна культура!). Вона хоче, щоб з нею рахувалися. Толерантність – це, звичайно, цінність, але цінність проміжна. Ніхто не бажав би, щоб його суто «толерували», лише терпіли [6, с. 21]. Тому ці *Інші* культури не сприймають й не можуть сприймати так званої «позитивної дискримінації» (тобто намагання створювати для периферійних культур певні пільги і

преференції). Такі мультикультурні практики, ніби переслідуючи мету відновлення соціальної справедливості, виступають не лише гальмом міжкультурного взаєморозуміння, але й деформують глобальний контекст розробки освітніх стратегій.

Четвертою методологічною стратегією полікультурної освіти з її акцентуацією на культурних відмінностях, посиленою культурочутливістю має стати індивідуалізація навчання. За цієї умови освіта постає як стан відкритих можливостей для самореалізації особистості. В сучасній освіті усі учасники освітнього процесу повинні стати «трансгресорами»: і викладачі, і школяри, і студенти. Акт трансгресії означає подолання межі між можливим і неможливим, вихід за межі свого культурно-смыслового поля, і таким чином наближення до розуміння *Іншого*. У результаті трансгресії створюються спільні когнітивні поля, де відбувається взаємне порозуміння, перевизначення знаків, демістифікуються стереотипи і утворюються зони толерантності.

Й, нарешті, *п'ятою важливою фундаментальною стратегією полікультурної освіти є поєднання теорії і практики.* Зв'язок між проектами полікультурної освіти і політикою держави є дуже важливим для забезпечення рівності й справедливості для різних груп населення. Замість того, щоб робити вигляд, що освіта є ізольованою від політики, полікультурна освіта має поєднувати навчальні матеріали і процеси із імперативами демократичного суспільства. Вона може бути лише тоді успішною, коли розширює права і можливості людей та трансформує суспільство. Участь учасників процесу полікультурної освіти в діяльності соціальних рухів, волонтерських об'єднань, недержавних організацій допомагає зрозуміти себе та *Інших* краще, подивитися на речі очима інших людей. Поєднання теорії з практикою, знання з діями дає можливість на власному досвіді відчуття шляхи впливу суспільства на людей та відчуття взаємозв'язки таких культурних ідентифікаторів, як раса, національність, релігія, гендер, сексуальна орієнтація, соціальний клас, мова, (не) дієздатність, вік і багато інших, в режимі реального життя.

Звісно така модель може стати реальною політикою міжкультурної взаємодії суб'єктів освітнього процесу за умов (1) сформованості «ядра» титульної нації й розвиненого громадянського суспільства; (2) стрункої нормативно-правової бази, яка відповідає соціокультурним запитам населення й вибудована на демократично-егалітарній політиці держави; (3) удосконалення навчальних програм початкової, середньої та вищої освіти й поповнення навчальних планів такими дисциплінарними курсами як «міжкультурна комунікація», «етнопсихологія», «педагогіка співробітництва», «громадянська освіта», «народознавство» тощо; (4) створення підручників та вдосконалення існуючих, виключивши будь-які прояви пропаганди національної або культурної вищості та розпалювання ксенофобії; (5) впровадження нових методів навчання, що базуються на практико-орієнтованій діяльності (інформаційно-пошуковій, регулятивно-спонукальній, культурно-ролевій, партнерсько-міжкультурній тощо).

Проблеми полікультурної освіти та питання реалізації мультикультурних політичних проектів, що формують глобальний контекст для розробки сучасних освітніх стратегій особливо актуальні для України. Пояснюється це просто. Україна – поліетнічна, поліконфесійна, багатомовна й полікультурна країна, яка тісно пов'язана із інтенсивним розвитком світових інтеграційних процесів. Тут мешкають представники понад 130 націй і народностей, які мають свої культурні традиції, національну самобутність та релігійну віру. До того ж, в Україні, як і всьому світі, відбувається масштабний процес ускладнення механізмів ідентифікації. Національна ідентичність тепер співіснує тут з професійною, гендерною, релігійною, регіональною часто погано сумісних з першою. А саме головне, на українську соціокультурну арену виходять етнічні групи, які раніше не мали шансів бути поміченими й почутими. Їх самобутність стає цінністю, а, отже культурним ресурсом соціуму, з яким мусить рахуватися держава.

Але не зважаючи на це, й на трагічність нинішньої ситуації в Україні, проблема полікультурної політики у суспільних й наукових дискусіях практично не обговорюється. Основна увага політичної та культурної еліти зосереджується на проблемах державного і

національного будівництва, в контексті яких вельми часто питання мультикультуральності розглядається як другорядний й навіть прикрий фактор, що ускладнює розуміння сучасної української національної державності. За сучасних умов український соціум демонструє неготовність до реалізації в його межах полікультурної моделі націєбудівництва.

Ті ж теоретичні напрацювання в сфері полікультурної освіти, які в окремих випадках практикуються, в основному тяжіють до так званої інтеркультурної концепції, де культурне розуміють як етнічне, а модель етнічного базується на есенціалістському уявленні (на уявленні концентрованого розчину). Як наслідок, культурні межі між групами не викликають сумніву, а відмінності жорстко фіксуються та абсолютизуються, що стає підґрунтям для ксенофобії. Кожній окремій етнокультурній групі приписується неіснуюча гомогенність, автономна суб'єктність, у межах якої нівелюється суб'єктивність індивіда, що спричиняє деіндивідуалізацію, а на практиці призводить до порушення прав людини. Звідси, догма-вимога: «Думай по-українськи», яка фактично забороняє думати по-різному, трансцендувати над рідною, затишною, доброю домашньою культурою, піддавати її рефлексії. На такій основі неможливо сформувати транскультурний простір, в якому людина, звільняючись із «полону» рідної культури готова до зустрічі з іншим як потенційно можливим «Я». За цієї умови інша культура не може сприйматись як деяка можливість власної культури. Адже, коли ми включаємо у простір комунікації власні можливості бути іншими, тоді це транскультура, тоді це конструктивно-комунікативний простір творення майбутнього, а не консервація відмінностей мультикультуралізму чи просто толерантне ставлення до відмінностей.

Відсутність в Україні чітко окресленої концепції полікультурної освіти, тяжіння до політики інтеркультуралізму, метою якої (за допомогою держави) є проста асиміляція культурних особливостей і традицій малих етнічних груп, фактично регламентує їх життя, обмежує право особистості на більше культурне самовизначення. Цим самим Україна опинилася поза зоною «політики визнання» (Ч. Тейлор), яка є наслідком переходу від ієрархічного суспільства до суспільства, де панує принцип вільного громадянства як регулятивного ідеалу. Принцип самозбереження будь-якої національної культури, та й людства загалом, лежить у площині самозміни людини. І йдеться тут навіть не про загальнолюдські цінності, а про людськість як таку, яка передбачає повагу, довіру, любов. Цінності усіх ідеологій, політичних доктрин й навіть релігій в кінцевому рахунку відносні. Не відносною є лише цінність самого життя. Лише по відношенню до цієї фундаментальної цінності вони набувають валідності для кожної конкретної особистості, лише через її опосередкування вони можуть сприйматися і переживатися людиною.

Полікультурна освіта, як соціальна інновація, повинна бути пов'язаною не стільки з питанням «хто ми є?», або «звідки ми прийшли?», а з відповіддю на питання «ким і якими ми маємо стати?». Практична реалізація такого проекту можлива на основі демократично-егалітарної політики держави, яка відстоює не тільки збереження різноманіття культур за допомогою втручання держави, а й максимально розширює участь людей у процесах міжкультурного діалогу і спілкування. Лише такий підхід здатен інкорпорувати усі соціокультурні групи в громадянське суспільство. Й передусім тому, що він є серйозною перепорою як для *культурного націоналізму*, який абсолютизує відмінності, так й для культурного імперіалізму, що їх не помічає.

Звісно, в будь-якому полікультурному суспільстві конфлікти були й будуть. Соціальне життя, міжкультурна взаємодія не можуть бути абсолютно безконфліктними. Але в здоровому соціумі побудованому на так званому управлінні конфліктами, енергія конфлікту не накопичується, оскільки існують механізми, які гармонізують інтереси усіх груп населення і здійснюють інтеграцію соціуму. Думаю, одним із цих найважливіших і найефективніших механізмів може стати запропонована модель полікультурної освіти, пронизана живильними принципами толерантності.

Література

1. Гриценко О.А., Гончаренко Н.К., Мягка Є.А. Українські типології меншин // [Електронний ресурс] – URL: <http://www.Culturalstudien.in.ua>.
2. Саух П.Ю., Саух Ю.П. Мультикультуралізм: блиск теорії і практична неможливість проекту в дискусії реальних процесів міжкультурного взаємодія // Євразійство і мир, № 3, 2014.
3. Barber V. Jihad vs. Mc. Word: how Globalism and Tribalism are Reshaping the world. – New York : Ballantine, 1996.
4. Саух П.Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас : Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012.
5. Макбрайд В. Викладання соціальної та політичної філософії з точки зору західної і незахідної перспектив // Філософія освіти. № 1–2, 2011.
6. Саух П. Сучасні виклики глобалізованої епохи: суспільство і церква в пошуках відповідей // Україна і Ватикан: до і після Другого Ватиканського Собору. Науковий збірник. – К. : УАР, 2013.